

उदुम्बरपुरी

— राजाराम सुवेदी

कर्णाली प्रदेशको मध्यकालीन इतिहासमा जुम्लाको ठूलो नाउँ छ। जुम्ला जिल्ला अन्तर्गत पर्ने सिजा क्षेत्र त्यो बेला ठूलो साम्राज्यको राजधानी थियो। जुम्लालाई पहिले यमिला (Yumila) पनि भनिंदो रहेछ।¹ जुम्लाका राजाहरू खस वंशका थिए।² यस वंशका जुम्लाको पहिला राजा हुने व्यक्ति नागराज भएको कुरा त्यताको इतिहास अध्ययन गर्दा थाहा पाइन्छ।³ सोही वंशका अन्तिम राजा अभयमल्ल भएको कुरा पनि केही स्रोतहरूबाट जानकारी हुन्छ।⁴ राजा अभयमल्लको राजधानी सिजामा भएको कुराका केही प्रमाणहरू पाइएका छन्। त्यसैगरी उनको राजधानी उदुम्बरपुरी भएको कुरा पनि तत्कालीन प्रमाणहरूबाटै प्रमाणित हुन गएको छ। यसकारण सिजा क्षेत्र जुम्लादेखि पश्चिमपट्टि पर्दछ, जहाँ कनकेश्वरी देवीको मन्दिर छ। तर अर्को उदुम्बरपुरी क्षेत्र कहाँ पर्दछ भन्ने टुङ्गो लाग्न नसकेबाट प्रस्तुत लेखले जन्म लिने सौभाग्य पाएको हो भन्नु अतिशयोक्ति हुने छैन।

उदुम्बरपुरीको स्थान निर्धारण गर्ने क्रममा सर्वप्रथम यो शब्दको संरचना कसरी भयो भन्नेतर्फ लाग्नु प्रासंगिक हुनेछ। यदि त्यसो नगरे तथ्य पत्ता लगाउन कठिन पर्ने जान्छ। किनभने कुनै पनि स्थानको नामकरणभित्र कुनै न कुनै तथ्य लुकेको हुन्छ। त्यसको उद्घाटन भएपछि मात्र त्यसको अर्थबोध हुन्छ, अर्थबोधबाटै तत्त्वबोध गर्न सकिने हुन्छ। उदाहरणको निम्ति केही त्यस्ता स्थानहरूसंग सम्बद्ध पक्षकै कुरा उठाउनु ठीक पर्ला। धेरै बज्र

(चट्याङ्ग) परिरहेकाले बज्रेश्वरको मन्दिर स्थापना गरिनाले बज्राङ्ग राज्यको नाम रहन गयो।⁵ देवाटपीबाट डोटी, बाज जुराउने ढुङ्गा हुनाले बाजुरा, रूकुम राजाको राज्य हुनाले रूकुम,⁶ मुसी नाम गरेकी दासीको दाइजो भएको कोट हुनाले मुसीकोट,⁷ गोलो टोपी जस्तो टाकुरीमा कोट हुनाले गलकोट,⁸ बान्ह राजाले राज्य गरेको कोट हुनाले बर्कोट,⁹ पहाडको धुरीमा सधैं डढेलो लाग्ने हुँदा डढेलधुरा, उच्च पहाडका टाकुरीमा प्रभातै सूर्यको किरण पर्ने भै चाँडो उज्यालो हुने हुँदा परभात > परभत > परबत > पर्वत, काश्यप ऋषिको कुटि भएको ठाउँ हुनाले काश्यपकुटि > काश्यकुटि > कास्कुट > कास्की, पियूठ बस्ने ठाना हुनाले पिउठाना > प्यूठान, चितुवा र बाघहरू लाम वा लड भै हिंड्ने ठाउँ हुनाले बाघलड > बागलड > बागलुड, पहाडका गर्भमा तामाको खानी हुनाले तामाखानी, पैसा काटने र टक्सारी गर्ने ठाउँलाई टक्सार > टाँसार, मष्टो देवताले आनेको (ल्याएको) राज्य मष्टो-आना > मष्टोआन > मोष्टान् > मोष्टाड > मूष्टाङ्ग > मुस्ताङ्ग, जुम्ल्याहा पहाड हुँदा जुम्लाहा > जुम्ला, सुवेदीहरू बसेको ठाउँ सुवेडा, देवकोटाहरू बसेको ठाउँ देवीकोट, कुमाईहरू बसेको ठाउँ कुमागाउँ, जमीनमा चीरा वा झाजर पर्ने ठाउँमा कोट भएकोले झाजरकोट > जाजरकोट > जारकोट,¹⁰ सबै ठाउँमा राजा पुगेका तर त्यहाँ बाँकी हुनाले बाँफी,¹¹ गौतमहरू बस्ने ठाउँ गौताम > गौताम > गौटान् > गौटाम् > गौतम, जस्ता ठाउँहरूको नामकरण हुन गएको कुराको संकेत मिल्न

गएको छ । त्यस्तै उदुम्बरपुरीको नामकरणबारे पनि हामीले प्रमाण भेड्याई चर्चा गर्नुपर्ने भएको छ ।

उदुम्बरपुरी संस्कृत भाषाको उदुम्बर र पुरी शब्दको सन्धि भै निर्मित हुन गएको बुझिन्छ । अतः त्यसको अर्थप्रयोजन निश्चित गर्दा ती दुवै शब्दको यथार्थतालाई आत्मसात् गर्दा विशेष ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने देखिन्छ । किनभने उदुम्बर शब्दले कुनै वनस्पति विशेषलाई संकेत गर्दछ । संस्कृत-हिन्दी शब्दकोषमा यस शब्दको अर्थ यस प्रकार गरिएको पाइन्छ-¹²

“उदुम्बरः [उं शम्भू वृणोति-उ-वृ + खच्. मुम्, उत्कृष्टः उम्बर प्रा०स० दस्य उत्त्वम्] 1. गुलरका वृक्ष (आँदुम्बरा) 2. घरकी देहली या डचोडा, 3. हिजडा, 4. एक प्रकारका कोड (-रम् भी), - रम् 1. गुलरका फल, 2. ताँवा.”

संस्कृत शब्दको प्रामाणिक भण्डारको रूपमा विद्वान्हरूद्वारा स्वीकार गरिएको कृति अमरकोषमा उदुम्बर शब्दको प्रयोग यस्तो छ-¹³

“उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।
कोविदारो चामरिक कुदालो युगपत्तकः ॥२२॥”

श्रीमद्भागवत् महापुराणमा पनि उदुम्बर शब्दको उल्लेख परेको पाइन्छ । यद्यपि सोको प्रयोजन अर्कै रूपको पाइन्छ, जस्तै-¹⁴

“विद्रुमोदुम्बर द्वारै वैदुर्यस्तंभपङ्क्तिभिः ।
स्थलैर्मारकतैः स्वच्छै भतिस्फटिकभित्तिभिः ॥३२॥”

अर्थात्- विद्रुम जातको अम्बरमणि जडिजडाउ भएको ढोकाको पल्लोटा, वैदुर्यमणिले निर्मित खम्बा, स्फटिक झैं झल्ल टल्कने मारकन नाम गरेको मणिको समूहले निर्माण गरिएको परखाल (भित्ति) मर्यादापुरुषोत्तम रामको दरवार थियो ....”

त्यसै प्रकारले संस्कृतकोष वाचस्पत्यम्मा उदुम्बर शब्दको अर्थ यस प्रकार गरिएको भेटिन्छ, जस्तै-¹⁵

“उदुम्बर पु० उडुम्बरवत् । (यज्ञडुमुर) १ वृक्षे ।

२ देहल्यां ३ नपुंसके ४ कुष्ठभेदौच ५ ताअनेन कादश्च शितिरतिकापरिचिते कर्षे पु० । उडुम्बर शब्दे उदा०

यदुदुम्बरवर्णानां षष्ठीषु मण्डलं महत् ।
शीतं नगमयेत् स्वर्गं किन्तत् क्रतु गतं नयेत् ॥ सौव-
मणियागे सुरापाण दुष्टत्वबोधकम् । हीवत्त्रक्रमञ्जिष्ठो-
दुश्वरत्वक्षुसाधितम् ६ “कञ्चुरामूल कलकं वा उदुम्बर
फलोपमम्” सुश्रुतः ।

७ साल्वजनपदावयवे च “साल्वावयवेत्यादि पा०
ततोभवाद्यर्थद्वज ॥ आँदुम्बरी तद्भवे त्रि० साल्वावयवा-
उम्बरादयः” सि० कौ० उदुम्बर एव स्वार्थे अण् तस्मिन्
ग्रामे । “आँदुम्बरकाषिष्ठलग्ज। ह्वयश्चेतिमध्यमिदम्” वृ०
सं० उदुम्बरे कृमिः पात्रे समि० सं० । उदुम्बरकृमिः
तन्मध्यस्यकृमौः । उदुम्बरइव मशकः पात्रे समिता० सं० ।
स्थूल मसकेषु० ।”

त्यसैगरी उदुम्बरी शब्दको अपभ्रंश रूप-
मा नेपाली शब्द पनि बनेको चाल पाइन्छ, जस्तै-
उदुम्बरी > डुम्बरी > डुम्भी ।¹⁶

माथिका कुराहरूबाट उदुम्बरी वा उदुम्बर शब्दले
डुम्भी जातको वनस्पतिलाई इङ्गित गरेको स्पष्ट बुझिन
आएको देखिन्छ । हिन्दू वैदिक याज्ञिक कर्मकाण्ड, अग्नि-
स्थापनादि कार्यमा चाहिने पञ्चपल्लवमध्ये डुम्भीलाई पनि
एक पवित्र पल्लव मानिएको पाइन्छ । जस्तै: “ॐ अम्वेड
अम्बिकेम्बालिकेनमानयतिकश्चन । ससस्त्यश्शवकः सुभद्रि-
काङ्कापीलवासिनीम् ॥१४॥”¹⁷ यसकारण हिन्दू
समाजमा डुम्भीको महीमा ठूलो छ । यसलाई आयुर्वेदीय
औषधिहरू तयार गरिन्छ । तसर्थ सोही डुम्भी वा डुम्भीलाई
जनाउने ध्येयले उदुम्बर शब्दको प्रयोग भएको कुरामा अब
कुनै सन्देह रहन गएको पाइँदैन । उदुम्बर शब्दको
परिचय छिचोलेपछि अब हामी पुरी शब्दको पछि किन
नलाग्ने ?

“पुरि (री) स्त्री० पुय्यते पु-ई किञ्च १ नगरे २
नद्याञ्च उज्ज्वसद० वा डीप” अभिसारेण सर्वेण यद्वबुद्धम-
वर्तय । पुरी समन्ताविहिता उपताका खजोरणाः ।.....”
पुरी (ना०) नगर; शहर; एक थरिको सत्यासी, रोटी ।

n. town; city; a class of hermit; a kind of unleaved bread.”¹⁸

उपर्युक्त उदुम्बर शब्द र पुरी शब्दको अर्थ स्पष्ट भएपछि हामी पुनः उदुम्बरपुरीको नेपाली रूपान्तर गर्न पट्टि लागौं। सरसती हेर्दै जाँदा उदुम्बर=डुम्री र पुरी=नगर र दुवैको सन्धि गर्दा डुम्रीनगर, डुम्रीशहर, डुम्रीपुर, डुम्रीगाँउ, डुम्रीकोट जस्ता नाउँहरूलाई संकेत गरेको स्पष्ट हुन जान्छ। अब यसै प्रसङ्गमा हामी उहाँ मध्यकालीन कर्णाली प्रदेशका खस राजा अभयमल्लको ज्यादै मन परेको ठाउँ उदुम्बरपुरी वा डुम्रीकोट कुन ठाउँमा वा कुन जिल्ला अन्तर्गत पर्दोरहेछ भन्ने कुराको निर्णय गर्नतिर लाग्न थालेका छौं। यसका निमित्त सर्वप्रथम राजा अभयमल्लको एउटा अभिलेखको केही अंश मात्र भए पनि यहाँ उद्धृत गर्नु विषय सापेक्ष हुने देखिन्छ, जस्तै :¹⁹

“ॐ स्वस्ति ॥ अविक्ल भुवन भरोद्वहन धैर्य-प्राचुर्यकीर्तिकदम्बेनेवाशेषकवलितकलेवरस्य निहारगौर-स्यानन्तस्येवापरं वंपुरुद्वहतस्तुहिनगिरिनितम्बे वर्तमाना-मभिगलितदुकूलशंकाविमोद्वहन्त्था स्वेतसरिता समलङ्कृतपरिसरप्रदेशामुदुम्बरपुरीमधिवसन्नतुलभुजवल....”

यसको नेपाली रूपान्तर यस प्रकारको छ-

“ॐ स्वस्ति ॥ सकल भुवनको भार बहन गर्न धैर्यका प्रचुरताले भएका कीर्तिसमूहले अशेष व्याप्त गरे जस्तो हिउँले गोरो शरीर भएका शेषनागको अर्को शरीर धारण गरे जस्ता हिमवान् (हिमाल) का कटि प्रदेशमा वर्तमान, तल झरेका सेता दुकुलको शङ्का उत्पन्न गर्ने श्वेतसरित-सेती गङ्गाले अलंकृत वरिपरिको प्रदेश भएका उदुम्बरपुरी डुम्रीकोट डोटीमा अधिराज भएर बस्ने अतुल भुजवलले....”

उपर्युक्त अभिलेख र त्यसको अनुवाद योगी नरहरिनाथले सर्वप्रथम प्रकाशमा ल्याएको हो। उहाँले डुम्रीकोट डोटीमा पर्दछ भनी स्पष्टसंग भन्नुभएको छ। त्यसैगरी पूर्णप्रकाश नेपाल यात्रीले उदुम्बरपुरी डुम्री सिजामा परेको कुरा संकेत गर्नुभएको छ, जस्तै :²⁰

“११. राजा अभयमल्ल-उदुम्बरपुरी-सिजा १२७९ धनाकर जोशी...”

त्यसैगरी उहाँले अर्को ठाउँमा डुम्रीकोटबारे अर्को कुरा लेख्नु भएको छ, जस्तै :²¹ शाके “१०११ भाद्र शुक्ल पञ्चमी मङ्गलबारका दिन राजाको आदेश हुन्छ- डुम्रीकोट (प्राचीन सिजाको शैतिकालीन प्रान्तीय राजधानी) का गोलाइगाउँका थापा अधिकारी कार्की महतारा आदि..”

“व्याख्या- सिजापति नरेश संग्राम मल्लले मौसमी राजधानी डुम्रीकोट (अचेल बझाङको कोटदेवल).....”

राजा संग्राम मल्लको शासनकालबारे प्रा.बालकृष्ण पोखरेलले यात्रीज्यूको खण्डन गरी कागज गराई राखेको कुरा बताउनु हुन्छ तापनि उदुम्बरपुरीबारे यात्रीज्यूको व्याख्यालाई अर्को प्रमाणले पनि पुष्टि गरेको छ, जस्तै:²²

“९. डुम्रीका अधिकारी कार्कीप्रति। आ० १ भात्यबोलाको। आ० खेती वाक्याको आ० डुम्री...”

त्यसैगरी बझाङ्गी राजा कल्याणसिंहको पालामा पनि डुम्रीकोटमा राजधानी रहेको कुरा तत्कालीन ताम्रपत्र प्राप्त हुनाले थाहा हुन आएको छ, जस्तै:²³

“६. चित्तयो घालिमोलि डुम्रीकोट बसि बाजगाइ-लाइ मयाचित्तयो शङ्करजोइ...”

माथिका उद्धरणहरू हेर्दा उदुम्बरपुरी भनिएको डुम्रीकोट बझाङ्गमा पर्ने रहेछ जस्तो लाग्न गएको छ। पूर्णप्रकाश नेपाल यात्रीले त यो कुरो स्पष्ट पारिदिनु भएको छ, जस्तै:²⁴

“डुम्रीकोट- जो उदुम्बरपुरी पनि भनिन्थ्यो- ... बझाङ्ग जिल्लाका अधिकांश भागको सौन्दर्यमाधुरी यसै उच्चस्थलबाट देख्न सकिने ठानेर नै सिजापति नरेशले मौसमी राजधानी बनाएका हुन्। यस राजधानीमा बसेर गरिएका शाके १२९८ पूर्वका ताम्रशासनपत्रहरू कतिपय सोचिहरूसित अचेल धमाधम फेजा पर्दैछन्। ती सर्वजसो ताम्रशासनपत्रमा कि त उदुम्बरपुरी, कि त डुम्रीकोट वा डुम्री मात्र उल्लेख गरिएको हुन्छ।”

यहाँनेर आएर हामीहरूलाई एउटा भ्रम जस्तो पैदा हुन गएको छ त्यो के हो भने डुम्री, डुम्री, डुम्रीकोट, डुम्रीकोट डोटीमा छ जो खस राजाहरूको राजधानी थियो भन्ने योगी नरहरिनाथको तर्क रहेछ भने

पूर्णप्रकाश नेपालको तर्क बझाङ्ग डुम्राकोट खस राजा-हुरूको मौसमी राजधानी भन्ने रहेछ । अब स्पष्ट कुरा के हो निर्णयसाथ बुझ्नु अनिवार्य देखिन्छ । अर्को कुरा यो विवाद उठ्नुको मूल कारण हो— दुई भिन्दाभिन्दै ठाउँमा पर्ने क्षेत्रको नाउँ ठ्याक्कै भिन्नु । यसर्थ एउटै नाउँ एक भन्दा बढ्दा ठाउँहरूमा आरोपण गरिदा भविष्यमा विवाद उत्पन्न हुने संभावना रहँदो रहेछ भन्ने ठोस शिक्षा यस विवादबाट स्पष्ट रूपमा मिल्न जान्छ । इतिहासकारहरूको निष्पक्षता पनि यस्तै प्रकारका घटनाहरूबाट कसै लगाई पहिचान्न सकिने हुन्छ । यस्तो अवस्थामा स्थान निर्णय गर्दा त्यहाँको प्राकृतिक बनेटको पनि ख्याल राख्नुपर्छ । अब हामी उदुम्बरपुरी वा डुम्राकोटको परीक्षण त्यसै मापकबाट गरिं हेरौं ।

योगी नरहरिनाथले उदुम्बरपुरीको वर्णन यस प्रकार गर्नुभएको छ—

१. डुम्राकोट हिमाली क्षेत्रको कटिप्रदेश वा काखमा पर्दछ ।
२. सेतीगङ्गाले यसलाई अलङ्कृत पारेकोले वरिपरिको क्षेत्र रमणीय देखिन्छ ।
३. यो पहाडको उच्च ठाउँमा अवस्थित छ ।
४. जुम्लाका खस राजाहरूको राजधानी रहेकोले पुराना अवशेषहरू पनि हुन सक्ने स्थिति भयो ।
५. उदुम्बरपुरी वरिपरि डुम्राको घना जङ्गल भएको हुनाले नै यो नाम रहन गयो ।

सर्वप्रथम हामी उपर्युक्त शर्तहरूलाई मनन गरी डोटीको डुम्राकोटतर्फ लागौं । त्यहाँ निम्नलिखित कुराहरू पाइन्छन्—

१. डोटीस्थित डुम्राकोट सेती नदीको निकटमा छैन ।
२. यो ठाउँ हाल गगुडा पञ्चायत अन्तर्गत डुम्राकोट भन्ने ठाउँमा पर्दछ ।
३. यसै गाउँमा भू. पू. प्र. म. स्व० डा० के० आई० सिंहको जन्म भएको हो ।
४. यो पहाडको टाकुरीमा नपरी तर्पे परेको धुरीमा रहेको छ ।

५. यहाँ पुराना अभिलेखहरूको अवशेष ज्यादै कम पाइन्छन् ।

६. डोटीको सिलगढी बजारबाट डुम्राकोट पुग्न करिब ६ घण्टा लाग्दछ । त्यहाँ दाँभायल, राजपुर, फलेडी हुँदै एउटा बाटोबाट पुगिन्छ भने अर्को बाटो नरीदाङ्गबाट पनि छ । राजपुरमा ठकुरीहरूको घनाबस्ती छ । डुम्राकोटमा हिउँ जम्दैन र हिमाल पनि स्पष्ट देखिदैन ।

दोस्रो चरणमा हामी बझाङ्गस्थित उदुम्बरपुरी वा डुम्राकोटतर्फ लागौं । त्यहाँ पुग्दा निम्नलिखित कुराहरू स्पष्ट रूपमा पाइन्छन् ।

१. बझाङ्ग डुम्राकोट सेती नदीको किनारमा पर्दछ ।
२. हाल सो ठाउँ कोटदेवल पञ्चायत अन्तर्गत पर्दछ ।
३. यसै ठाउँमा नेपाल-भोट युद्धमा पराक्रम देखाउने चेतूसिंह जन्मेका हुन् ।²⁵
४. यो ठाउँ पहाडको टाकुरीमा पर्दछ जहाँबाट सेती-नदी, हिमाजय, भातेखोला, खपतड, मालिका, काँडा, देउलेख, मेरजेक, गरेज, चौगाउँ जस्ता ठाउँहरू देखिन्छ ।
५. यहाँ ३ वटा १ ठाउँ, २ वटा १ ठाउँ, १ वटा १ ठाउँमा शिलास्तम्भलेख तथा भग्न दरवार सिद्धो, ओखल, कोठी, पल्टन पहरा गर्ने ठाउँ, कवाइत खेल्ने ठाउँ, राजाको विश्राम गर्ने चौतारी आदि छँदैछन् ।
६. बझाङ्गस्थित डुम्राकोट सदरमुकाम चैनपुरबाट डेढ-घण्टा लाग्दछ । यहाँबाट साइपाल, अपि, मालिका जस्ता उच्च हिमाच्छादित पहाडहरू निकट जस्ता देखिन्छन् । अझ सेती नदीले पारेका साइलावगड, भोपुर, चैनपुर, देवल, गोलाई, सुवेदीहरूको उत्पत्तिस्थल सुवेडा, वगडगाउँ, झोत्ता, रायल जस्ता बडा बडा पाटनहरू देखिन्छन् । डुम्राकोटको उत्तर-पट्टि ढँडार मष्टाको माँडौँ पर्दछ । सो कुरालाई पुष्टि गर्नको निम्ति ढँडार मष्टाका धामीको आखरको छोटो अंश प्रस्तुत गरिन्छ, जस्तै :²⁶
“पारी हल्लो डुम्राकोट वारि बाँझो रूख
सकी झाल्लाई सानो धामी धेकीहेलु पुरुषको मुख”

बझाङ्गी लोक इतिहासमा डुम्राकोटको वर्णन प्रशस्त सुन्नमा आउँछ । त्यसको सानो चर्चा यहाँ पनि गरिहालु । श्री सुमर्दिबीको लोक इतिहास बझाङ्गमा ज्यादै प्रचलित छ । एकपटक सुमर्दिबीले थारको रूप लिई भ्रमण गरेका ठाउँहरूको वर्णनमा डुम्राकोट पनि परेको छ, जस्तै :²⁷

“डुवाडुंग्री पहडै निस्क्यो थोर । ताइको खेद्यो थारू गाला डुम्रा आयो ॥”

माथि उल्लेख गरिएका दुवै पक्षका वर्णनहरूका आधारमा निष्पक्षरूपले अध्ययन गर्ने हो भने उदुम्बरपुरी वा डुम्राकोटको वर्णनको हुवहु लक्षण बझाङ्गकै डुम्राकोटसंग मिल्ने हुनाले सो खस राजाहरूको राजधानी पनि रहेको रहेछ भन्ने निष्कर्षमा पुग्नपर्ने जस्तो देखिन गएको छ । बझाङ्गको त्यो डुम्राकोट वा डुम्राकोटमा पहिले डुम्राको घना जङ्गल थियो । कालक्रमबाट सो वन मार्सिदै गयो । तैपनि त्यतातिर हालसम्म डुम्राका झाङ्गहरू प्रायः देखिन्छन् ।

जुम्लाका खस राजाहरूको शक्ति पतन भएपछि राजा अभयमल्लले आफ्नो राजधानी उदुम्बरपुरीमा गराएको कुरा पनि थाहा हुन आएको छ ।²⁸ सत्यमोहन जोशीले यस्तो लेख्नुभएको छ : “... किनभने यिनी अभयमल्ल आफ्नै पिताका पालामा सेती नदीका किनारमा उदुम्बरपुरी (डुम्राकोट-डोटी) मा अधिराज भएर बसेका थिए भन्ने कुरो उद्धृत गरी डुम्राकोट डोटीमा भएको कुरामा सहमत हुनुभएको पाइन्छ । तर उहाँ न त डोटी नै जानु भयो न त बझाङ्गमा नै गएर बुझ्ने प्रयत्न गर्नुभयो । धनबञ्च बज्राचार्यले त उदुम्बरपुरीको चर्चा नै गर्नुभएको छैन । जुम्ला शक्तिको पतनपछि डोटिले आफ्नो शक्ति बढाएको थियो । त्यसै बीचमा बझाङ्गका ठकुरी सामन्तहरू आफूलाई स्वतन्त्र पार्ने चेष्टामा लागी परेका थिए । त्यसै अवसरमा कुमाउँले डोटीको विरुद्ध युद्ध छेडेकाले वि. सं. १५०३ मा बझाङ्गले पनि आफूलाई एक स्वतन्त्र राज्यको रूपमा घोषणा गर्‍यो ।²⁹ डोटी तत्पश्चात् सानो राज्यमात्र रहन पुग्यो । त्यहाँको सांस्कृतिक इतिहासमा बाह्र वर्षसम्म कुमाउका कटकवालाहरूले डोटीका महिलाहरू माथि व्यभिचार गरेकाले ‘कटकवाली’ र ‘नायक’ हरूको उत्पत्ति

भयो । देवकी प्रथा पनि त्यसै समयदेखि शुरू भएको अनुमान गरिन्छ ।³⁰

बझाङ्गी राजा चूनरी रायले आफ्नो राजधानी बझाङ्गकोटबाट चट्याङ्गको भयले सुनीकोटमा सारेका थिए ।³¹ त्यो ठाउँ पनि राजधानी गर्न उपयुक्त नठानेकाले डुम्राकोटमा सारेका थिए । डुम्राकोटमा बझाङ्गी राजा भैरवसिंहका पालासम्म राजधानी रह्यो । त्यसपछि सो राजधानी पुनः बझाङ्ग तामाखानी कोटमा नै सारियो । यसो गर्नुमा पनि एउटा दुर्घटना परेको थियो । त्यो के रहेछ भने राजा भैरवसिंहकी रानीको खोपी डुम्राकोटको उत्तरी पाटोपट्टि रहेछ । उत्तरतिर छ्वाङ्गै पहरो हुनाले र एक राति पहिरो गएको हुँदा रानी पहिरोमा परेर स्वर्ग भइन् । ती रानीको नाम रहेछ पैरी रानी । सो नाम पहिरोमा परेकाले राखिएको हो वा पक्का नाम त्यही हो थाहा हुन गएको छैन । तापनि त्यसपछि राजा भैरवसिंहले आफ्नो राज्यको राजधानी डुम्राकोटबाट दुःखी भै बझाङ्गकोटमा सारेको कुरा थाहा हुन्छ ।³² बझाङ्गी ठकुरी राजालाई आफ्नो राज्य थामेर खानसक्ने ठानेर वंशावलीकारले थामीराजा भन्ने नाम दिएको पनि पाइएको छ ।³³ जेहोस्, डुम्राकोट वा उदुम्बरपुरी जुम्लाका खस राजाहरूको पालादेखि हालसम्म पनि ऐतिहासिक महत्त्वको क्षेत्र हुन पुगेको छ । त्यो ठाउँको मिल्दो नाउँ डोटीमा भएर पनि बझाङ्ग कोटदेवलस्थित डुम्राकोट नै उदुम्बरपुरी हो- यसमा सन्देह छैन । प्रस्तुत लेखले विवादको रूपमा रहँदै आएको उदुम्बरपुरी प्राप्त स्रोत, सामग्री तथा आफ्नो भ्रमण एवं अनुभवका आधारमा खोजी गरी निर्वर्ण गर्ने काम भएको हो । केही कुराहरू जानकारी हुन पनि नसकेका छन् । ती कुराहरू क्रमशः प्रकाशमा आउँदै जानेछन् र इतिहासकार, विद्वान् एवं इतिहासमा रूचि राख्ने सज्जनहरूबाट पनि प्रकट हुनेछन् भन्ने आशा राखिन्छ ।

टिप्पणीहरू

- १) F. B. Hemilton, *An Account of the Kingdom of Nepal*, Manjushri Publishing House, New Delhi, 1971, PP. 282-283.

- २) Oldfield H. Ambrose, **Sketches From Nepal**, Cosmo Publication, Delhi-6, 1974, PP. 168. Atkinson Edwin T; **Kumaon Hills**, Cosmo Publication, Delhi-6, 1974, PP. 375-376.
- ३) राजाराम सुवेदी, "बझाङ्गका बाह्र अभिलेखहरू," **Contributions to Nepalese Studies**, Vol. VI, No. 2. 1979, PP. 73-74.
- ४) ऐजन् ।
- ५) राजाराम सुवेदी, "बझाङ्गको नामकरण", **प्रज्ञा**, अङ्क ४३, वर्ष १२, अङ्क १, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, नेपाल, २०४०, पृ. २१-३० ।
- ६) राजाराम सुवेदी, "रुकुम र पल्लो मुसीकोट सम्बन्धी केही ऐतिहासिक पत्रहरू", **Voice of History**, Vol. VIII, 1982, No. 1, PP. 66-72.
- ७) ऐजन् ।
- ८) राजाराम सुवेदी, 'गलकोटको ऐतिहासिक चिनारी', **संगालो**, कर्मचारी क्लव, बाग्लुं, नेपाल, २०३८, पृ. ५५-५८ ।
- ९) राजाराम सुवेदी, पूर्ववर्णित, टिप्पणी नं. ३, पृ. ८१ ।
- १०) जाजरकोट खलंगा निवासी भू. पू. जि. पं. सभापति योगेश्वर कार्कीबाट प्राप्त स्रोत ।
- ११) रुकुम जिल्ला बाँफी माध्यमिक विद्यालयका प्र० अ० सुधीर शाहबाट प्राप्त स्रोत ।
- १२) वामन शिवराम आष्टे, **संस्कृत हिन्दी शब्दकोष**, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, १९७७, पृ. १८४ ।
- १३) श्रीमदमरसिंह विरचित, **अमरकोष**, द्वितीयकाण्डे, वनौषधिवर्ग ।
- १४) श्री मङ्गावतेनवमस्कन्धेएकादशोऽध्याय ।
- १५) **वाचस्पत्यम् (बृहत्संस्कृतभिधानम्)** द्वितीय भाग, चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस, वाराणसी-२, ई. १९६२ (वि. सं. २०१८), पृ. ११६६ ।
- १६) डा० चूडामणि 'बन्धु', **नेपाली भाषाको उत्पत्ति**, काठमाडौं, २०३६, पृ. १०६ ।
- १७) पूजविधिसहिताग्निस्थापनाविधि, ठाकुरप्रसाद एण्ड सन्स बुकसेलर, राजदरवाजा, वाराणसी, पृ. ४८ (पञ्चपल्लव समर्पण मंत्र) ।
- १८) विद्यामहावारिधि डा० पारसमणि प्रधान, **ठूलो नेपाली-नेपाली-अंग्रेजी कौश**, भाग्यमणि प्रकाशन, कालिम्पोड, भारत, १९८३ ई., पृ. ३७४ ।
- १९) योगी नरहरिनाथ, **इतिहास प्रकाशना सन्धिपत्र संग्रह**, आध्यात्मिक सम्मेलन, दाङ, नेपाल, २०२२, पृ. ७७२-७७३ ।
- २०) पूर्णप्रकाश नेपाल यात्री, **सेतीका तारा**, हिमाली सौगात प्रकाशन, नेपाल, २०३४, पृ. ५१ ।
- २१) ऐजन्, पृ. २३८-२३९ ।
- २२) राजाराम सुवेदी, **बझाङ्गका बाह्र अभिलेखहरू**, पूर्ववर्णित, पृ. ६३ ।
- २३) राजाराम सुवेदी, **बझाङ्गी राजा कल्याणसिंहको शाके १६५६ को ताम्रपत्र**, सि. एन्. ए. एस्. जनैल, भोलम ११, नं. १ (डिसम्बर १९८३), पृ. ११५-१२४ ।
- २४) पूर्णप्रकाश नेपाल यात्री, **सेतीको नालीबेली**, हिमाली सौगात प्रकाशन, विराटनगर, नेपाल, २०३४, पृ. १४६ ।
- २५) बझाङ्ग चैनपुरस्थित जयपृथ्वी क्याम्पसका संस्थापक क्याम्पस प्रमुख गजेन्द्रबहादुर सिंहसंगको भेटवार्ताबाट प्राप्त जानकारी "खुवै लड्या चेतु सिंह ।"
- २६) बझाङ्ग भातेखोलास्थित ढँडार मठोका धामी लालगिरी धामीसंगको भेटघाटबाट ।

- २७) देवीचन्द्र जैशी, श्रीसुमादेवी इतिहास, बझाङ्ग देवल, नेपाल, १९६३ ई., पृ. १७ ।
- २८) सत्यमोहन जोशी, कर्णाली लोक संस्कृति इतिहास, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं, नेपाल, २०२८, पृ. ८० ।
- २९) राजाराम सुवेदी, पूर्ववर्णित, टिप्पणी नं. ५, पृ. २२ ।
- ३०) राजाराम सुवेदी, "बाईसी राज्य बझाङ्गमा प्रचलित न्याय प्रणाली", नेपाल कानून परिचर्चा, वर्ष ७, अङ्क ३, त्रि. वि. कानून अध्ययन संस्थान, नेपाल, २०४०, पृ. ११-२१ ।
- ३१) राजाराम सुवेदी, टिप्पणी नं. ५, पृ. २६ ।
- ३२) बझाङ्ग जिल्ला भातेखोलाका पं. मदनराज जोशीसंगको भेटवातावट प्राप्त ।
- ३३) बझाङ्ग जिल्ला सुनिकोट, डाउगाउँका हर्कबहादुर बम्मबाट प्राप्त वंशावली अनुसार ।